

IX-XII ASRLAR MARKAZIY OSIYO RENESSANSIDA ARAB TILINING ILMIY MULOQOT TILI SIFATIDAGI O‘RNI

Saydiqaxxorova Kamola Bahtiyorovna,

Arab filologiyasi yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

ALFRAGANUS universiteti

Rahimjanov Masrur Nugmanovich

Alfraganus universiteti Sharq

filologiyasi katta o‘qituvchisi (Phd)

Annotatsiya. Ushbu maqola IX-XII asrlarda yuz bergan "Sharq Uyg‘onish davri" (Sharq Renessansi) fenomenida arab tilining funksional vazifasini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda nima sababdan Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino kabi etnik jihatdan arab bo‘lmagan Markaziy Osiyo mutafakkirlari o‘zlarining fundamental ilmiy asarlarini aynan arab tilida yozganliklari tarixiy va lingvistik faktlar asosida tahlil qilinadi. Arab tilining o‘rta asrlardagi "Lingua Franca" (xalqaro muloqot tili) sifatidagi maqomi, uning terminologik boyligi va "Bayt al-hikma" (Donishmandlar uyi) faoliyatining mintqa ilm-faniga ta’siri yoritib beriladi. Maqola arab tilining nafaqat diniy, balki ilm-fan va falsafa tili sifatida shakllanishida aynan ajam (noarab) olimlarining xizmati katta ekanligini asoslaydi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo Renessansi, Lingua Franca, arab tili, Bayt al-hikma, ilmiy terminologiya, Beruniy, Ibn Sino, Al-Xorazmiy.

KIRISH

IX-XII asrlar insoniyat tafakkuri tarixida "Musulmon Renessansi" yoki "Sharq Uyg‘onish davri" nomi bilan oltin harflar bilan bitilgan. Bu davrda Bag‘dod, Buxoro, Urganch va G‘azna kabi shaharlar ilm-fan markazlariga aylandi. Ushbu sivilizatsion yuksalishning o‘ziga xos paradoksi shunda ediki, matematike,

astronomiya, tibbiyot va falsafa sohasidagi eng buyuk kashfiyotlarni asosan etnik kelib chiqishi arab bo'lmagan – Markaziy Osiyolik turkiy va forsiy olimlar (Xorazmiy, Farg'oniy, Beruniy, Ibn Sino) amalga oshirdilar, ammo ular o'z asarlarini arab tilida bitdilar. Xo'sh, nima uchun o'z ona tili (turkiy yoki forsiy) turganda, bu allomalar arab tilini tanladilar? Bu shunchaki diniy majburiyat edimi yoki pragmatik ilmiy zarurat? Ushbu maqola ayni shu savolga javob izlaydi.

ASOSIY QISM

"Lingua Franca" maqomi va Global auditoriya. IX asrga kelib Abbosiylar xalifaligi Ispaniyadan to Hindiston chegaralarigacha cho'zilgan ulkan hududni birlashtirgan edi. Bu hududda yagona davlat tili – arab tili edi. O'sha davr olimi uchun arab tilida yozish – bugungi kun olimi uchun ingliz tilida maqola yozish bilan barobar edi.

Agar olim o'z asarini mahalliy tilda (masalan, so'g'd yoki xorazmiy tilida) yozsa, uni faqat o'z hamyurtlari o'qishi mumkin edi. Arab tilida yozilgan asar esa Qurtubadan (Ispaniya) Samarqandgacha bo'lgan barcha madrasa va kutubxonalarda o'qilgan.

Xalifa Ma'mun tomonidan Bag'dodda tashkil etilgan "Bayt al-hikma" (Donishmandlar uyi)ga Xuroson va Movarounnahrdan olimlarning taklif etilishi bu jarayonni tezlashtirdi. Ahmad al-Farg'oniy va Muhammad al-Xorazmiylar aynan shu ilmiy muhit taqozosi bilan arab tilini ilmiy muloqot vositasiga aylantirdilar.

Arab tilining ilmiy «elastikligi». Olimlarning bu tilni tanlashiga yana bir sabab – arab tilining ichki tuzilishi, ya'ni so'z yasash (morfologiya) tizimining mukammalligi edi. Yunon falsafasi va hind matematikasidagi murakkab tushunchalarni ifodalash uchun arab tilining o'zakdan so'z yasash (ishtiyoq) imkoniyati juda qo'l keldi. Masalan, Markaziy Osiyo olimlari "Algebra" (Al-Jabr), "Logarifm" (Algoritim – Xorazmiy nomidan), "Sifir" (Nol) kabi minglab yangi terminlarni aynan arab tili qoliplari asosida ilmiy muomalaga kiritdilar. Bu til qisqa, lo'nda va mantiqiy aniqlikka ega ekanligi bilan ajralib turardi.

Allomalarning o'z e'tiroflari: Beruniy va Ibn Sino. Bu borada qomusiy olim Abu Rayhon Beruniyning "Kitob as-saydana" (Dorivor o'simliklar haqida kitob) asarining kirish qismida yozgan mashhur so'zlari tarixiy haqiqatni ochib beradi: "Mening o'z ona tilim (xorazmiy tili) shundayki, agar unda biron ilmiy narsa bayon qilinsa, xuddi tuyani novda ustida yoki jirafani balchiqda ko'rgandek g'alati tuyuladi... Men uchun fors tilida maqtashlaridan ko'ra, arab tilida so'kishlari mahbubroqdir».

Beruniy bu yerda arab tilini ulug'lash barobarida, uning ilmiy terminologiyaga moslashgan til ekanligini, fors yoki xorazmiy tillari esa o'sha davrda ko'proq badiiy va maishiy til bo'lib qolganligini nazarda tutgan.

Ibn Sino (Avitsenna) ham o'zining mashhur "Tib qonunlari"ni arab tilida yozgani uchun, bu asar tez orada Lotin tiliga tarjima qilindi va Yevropa tibbiyotining asosiga aylandi. Agar bu asar fors tilida yozilganda edi, uning jahonshumul ta'siri kechikkan bo'lishi mumkin edi. Qiziqarlisi, Ibn Sino keyinchalik "Donishnoma" asarini fors tilida yozib, ona tilida ham falsafiy terminologiya yaratish mumkinligini isbotlashga urindi, ammo arab tili baribir dominantligicha qoldi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo Renessansi namoyandalari uchun arab tili – bu o'zga xalq tili emas, balki "Haqiqat va Ilm tili" edi. Xuddi O'rta asr Yevropasida millatidan qat'i nazar (nemis, fransuz, polyak) barcha olimlar Lotin tilida ijod qilgani kabi, Sharqda ham arab tili xalqlarni birlashtiruvchi universal kod vazifasini o'tadi.

Eng muhimi, arab tili ham Markaziy Osiyo olimlaridan qarzdordir. Chunki aynan Xorazmiy, Farg'oniy va Farobiy kabi "ajam" olimlari bu tilni shunchaki badaviy qabilalar tili darajasidan yuksak fan, falsafa va astronomiya tiliga aylantirdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xayrullayev M.M. *Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri*. – Toshkent: O'zbekiston, 1971. (Klassik manba).

2. Starr, S. Frederick. *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*. – Princeton University Press, 2013. (O'zbek tilidagi tarjimasini: "Yo'qotilgan ma'rifat").
3. Beruniy, Abu Rayhon. *Tanlangan asarlar*. I jild. – Toshkent: Fan, 1968.
4. Sironiddinov Sh. O'zbekistonda arabshunoslik tarixi. – Toshkent, 2011.
5. Gutas, Dimitri. *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad*. – London: Routledge, 1998. (Tarjima harakati va Markaziy Osiyoliklar roli haqida).
6. Raxmonov, A. (2025). MUTARRIZIYNING "RISALATUN FIN-NAHV" ASARIDA TIL O'QITISH USULLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(20), 126-130.
7. Рахмонов, А. К. (2025). АБУЛФАТХ БУРХОНИДДИН НОСИР МУТАРРИЗИЙ-ЎРТА АСР ШАРҚ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ ЁРҚИН НАМОЁНДАСИ. *Oriental Journal of Philology*, 5(3), 549-560.
8. MUTARRIZIYNING "RISOLATUN FIN NAHV" ASARI MO'JAZ GRAMMATIK MANBA. (2025). *Barqaror Taraqqiyot Va Rivojlanish Tamoyillari*, 3(4), 85-88. <https://uzresearchers.com/index.php/BTRT/article/view/2528>
9. NOSIR AL-MUTARRIZIY MEROSIDA TARJIMA NAZARIYASI VA DIDAKTIKASI: "RISALATUN FIN-NAHV" ASARI VA ZAMONAVIY TARJIMA TA'LIMI INTEGRATSIYASI. (2025). *SCIENCE TIME*, 3(5), 150-155. <https://doi.org/10.66345/stj.v3i5.4640>
10. Prakashan, A. Central Asia: Literary Cultural Scenario and Hindi.
11. Жўраева, М. (2022). «Ал-фавоиду-з-зиёиййа» ва «Кофия» асарларида феъл туркумининг ёритилиш принциплари. *Востоковедение*, 14(2), 58-65.
12. Toshmatova, S. (2025). Talabalarda kooperativ ta'lim asosida motivatsiyani rivojlantirish usullari. *Maktabgacha va maktab ta'limi jurnali*. – 2025, 3(11).

13. Shoxista, M. (2023). Mahmudova Sh. A. Ijodkor va ijodiy biografiya. *Alfraganus*, (4 (4)), 47-51.
14. Хамракулова, Ш. А. (2026). КОНЦЕПТ «ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ» КАК МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ КАТЕГОРИЯ В СОВРЕМЕННОЙ НАУЧНОЙ ПАРАДИГМЕ. «*Qazaqtaný*», (30), 133-141.
15. Toshtemirovna, G. M. (2025). USING REAL-WORLD SCENARIOS TO TEACH INTERPERSONAL COMMUNICATION SKILLS IN ENGINEERING ENGLISH COURSES. *TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR*, 1(6), 14-16.
16. Рахмонов, А. К. (2026). ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АЛ-МУТАРРИЗИЯ. «*Qazaqtaný*», (29), 162-171.
17. Raxmonov, A. K. (2025). *Mutarriziyning "Risalatun fin nahv" asari mo'jaz grammatik manba. Barqaror Taraqqiyot va Rivojlanish Tamoyillari*, 3(4), 85–88.
18. Raxmonov, A. K. (2025). *Nosir al-Mutarriziyning "Risalatun fin-nahw" asarida grammatik kategoriya talqini va uning o'zbek tilshunosligidagi muqobillari*. In *Ilm-fan muammolari tadqiqotchilar talqinida* (pp. 136–139). Alfraganus University.
19. Raxmonov, A. K. (2025). *Nosir al-Mutarriziy merosida tarjima nazariyasi va didaktikasi: "Risalatun fin-nahv" asari va zamonaviy tarjima ta'limi integratsiyasi*. *Science Time Journal*, 3(5), 150–155. <https://doi.org/10.66345/stj.v3i5.4640>
20. MUZEYI, A. N. N. D. A., & MEROSI–MO'TABAR MADANIY, M. A. N. B. A. (2024). ORIENTAL UNIVERSITETI O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI.